

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۴/۱۴

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود
سال سیزدهم، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۲۹

مهدویت در اندیشه عثمان دان فودیو

حیب زمانی محبوب^۱

چکیده

اعتقاد به مهدویت و ظهور منجی در قاره افریقا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. با توجه به این‌که اندیشه مهدویت نویدبخش نجات انسان‌های مظلوم از سیطره ظالمان است؛ عمده صاحبان نهضت‌ها و جنبش‌های اصلاحی نسبت مهدی گرفته‌اند. از همین رو، با آغاز جنبش عثمان دان فودیو (۱۱۶۸-۱۲۳۲ قمری) در غرب افریقا بسیاری از مردم وی را مهدی موعود^ع خواندند.

در این نوشتار، با روش توصیفی تحلیلی، مسائل مربوط به مهدویت در قیام عثمان دان فودیو مورد بررسی قرار گرفته است.

براساس یافته‌های پژوهش، اعتقاد به مهدویت در تعالیم شیخ عثمان نقشی اساسی داشت و بخشی از عقاید زیربنایی خلافت بود؛ به گونه‌ای که در نگاه وی، مقدرات خلافت سوکوتو با رویدادهای آخرالزمان و ظهور حضرت مهدی^ع آمیخته بودند. شیخ عثمان ضمن اعتقاد به وجود مهدی، همان ویژگی‌هایی را که شیعه برای حضرت و قیامش قائل است، می‌پذیرد.

واژگان کلیدی

عثمان دان فودیو، مهدویت، مهدی، ظهور.

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق^ع (zamani1358@gmail.com).

«عثمان دان فودیو»^۱ (۱۱۶۸-۱۲۳۲ ق / ۱۷۵۴-۱۸۱۷ م) را می‌توان مهم‌ترین رهبر اصلاح طلب غرب آفریقا دانست که در اواخر سده هجدهم و اوائل سده نوزدهم میلادی جنبشی عظیم علیه حکمرانان منطقه هاوسا^۲ در شمال نیجریه برپا کرد و موفق شد در سال ۱۸۰۴ م خلافتی اسلامی با عنوان خلافت سوکوتو (۱۲۱۸/۱۳۲۱ ق / ۱۸۰۴-۱۹۰۴ م)^۳ تشکیل دهد و نقشی عظیم در احیا و ترویج اسلام‌گرایی در منطقه غرب آفریقا ایفا نماید.

قیام شیخ عثمان همزمان با دوره‌ای بود که بیشتر مردم این منطقه، به جهات رواج افکار آخرالزمانی، انتظار ظهور مهدی را داشتند (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۶۰، ۲۳۷، ۳۹۳-۳۹۸؛ میرزائی، ۱۴۱۸: ۳۸)، بنابراین، بسیاری از آنها تصور می‌کردند که جنبش شیخ، همان قیام مهدی موعود علیه السلام باشد. این مقاله در پی پاسخگویی به سؤالاتی در این باره است:

- اعتقاد مردم منطقه غرب آفریقا به ظهور منجی و مهدی موعود علیه السلام ناشی از چه بود؟

- واکنش شیخ عثمان به مردمی که او را مهدی موعود علیه السلام خواندند، چه بود؟

- مهدویت چه جایگاهی در اندیشه‌های عثمان دان فودیو داشت؟

در خصوص پیشینه تحقیق لازم به ذکر است در برخی مراکز پژوهشی اروپا و آفریقا درباره قیام شیخ عثمان دان فودیو و چگونگی تأسیس خلافت اسلامی سوکوتو مطالعاتی انجام شده است. مروین هیسکت، مستشرق انگلیسی، مطالب ارزشمندی راجع به مهدی‌گرایی در غرب آفریقا و اندیشه‌های شیخ عثمان در این باره گردآورده که بخشی از آنها در کتاب *گسترش اسلام در غرب آفریقا* (۱۳۶۹)، به ویژه فصل دهم و یازدهم آن، آمده است. مصباح‌الدین جنید در رساله دکتری خود با عنوان *الشیخ عثمان بن فودی الفلانی و عقیده‌ته علی ضوء الکتاب و السنه* (۱۴۰۲/۱۹۸۲ م) در سه بخش کلی اندیشه‌های عقیدتی شیخ عثمان را بررسی کرده است. وی در بخش دوم رساله، ذیل عنوان «فی أشراف الساعه»، به اجمال دیدگاه‌های شیخ عثمان را درباره آخرالزمان و ظهور موعود بیان می‌کند. نجف علی میرزائی، مؤسس مرکز اهل بیت علیهم السلام در نیجریه، در کتاب *من مؤلفات الشیخ عثمان بن فودی* (مؤسس الدوله الصکتیه الاسلامیه فی غرب

۱. «دان» در زبان هاوسایی به معنای ابن (پسر) است. «فودیو» در زبان هاوسایی به معنای شیخ بزرگ و فقیه است. محمد پدر عثمان عالمی مشهور در میان قوم خود بود و لقب فودیو داشت. (مروین هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۰؛ عثمان بن فودی، ۱۹۷۷: ۲؛ عبدالله بن فودی، ۱۴۰۸: ۱۳)

۲. سرزمین هاوسا در شمال نیجریه شامل شهرهای مهمی چون کانو، کاتسینا، زاربا، گوبیر، زنفر، رانو، دورا و بیرام می‌شد. (عبدالقادر، ۱۴۳۵: ۳۱ و ۴۶)

۳. درباره «خلافت سوکوتو» رک: Last, 1997, Sokoto.

إفريقيا) (۱۴۱۸ق/ ۱۹۹۸م)، پس از بیان مقدمه‌ای درباره قیام و حرکت جهادی شیخ عثمان در غرب افریقا، متن هفده کتاب عثمان دان فودیو،^۱ و یک کتاب برادر وی (عبدالله بن فودی) را جمع‌آوری کرده و در کانو به چاپ رسانده است. با توجه به این‌که بیشتر این آثار، حداقل در کتابخانه‌های ایران، موجود نمی‌باشد، این کتاب حائز اهمیت بسیار است و نگارنده برای اطلاع از مطالب کتاب *نصيحة اهل الزمان*^۲ (تدوین شیخ عثمان) از کتاب من مؤلفات الشیخ عثمان بن فودی بهره برده است. در میان مقالات نیز مقاله یوسف فضل حسن، استاد دانشگاه خارطوم، با عنوان *اثر حركة الشیخ عثمان دان فودیو على دعوة المهديّة في السودان وادي النيل* (۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۵م)، مطالب خوبی درباره آثار قیام شیخ عثمان بر جنبش‌های مهدوی در منطقه سودان مرکزی دارد. چنان‌که مشخص است بیشتر تحقیقات انجام‌شده در مورد اندیشه‌های مهدوی عثمان دان فودیو پراکنده و فاقد انسجام لازم هستند و خلأ تحقیق مستقل و جامع در این باره محسوس می‌باشد.

عثمان دان فودیو

عثمان بن محمد، مشهور به دان فودیو در مکتوبات هاوسایی و بن فودی در مکتوبات عربی، در صفر سال ۱۱۶۸ هجری (دسامبر ۱۷۵۴ میلادی) در شهر مَرْت^۳ در ناحیه گویر^۴ زاده شد. (لواءالدین احمد، ۲۰۰۹: ۸۶) عثمان در خانواده‌ای علمی و مذهبی پرورش یافت و همین تربیت دینی و علمی سبب گرایش وی به سوی علم و دین شد. (لواءالدین احمد، ۲۰۰۹: ۸۶-۸۷) قرآن را نزد پدرش آموخت و حفظ کرد، (جمیل الملاح، ۲۰۱۴، ۲۱۳) سپس به تحصیل و کسب علوم مختلف از علمای منطقه، از جمله جبرئیل بن عمر،^۵ پرداخت (عبدالله بن فودی، ۱۴۰۸: ۱۴؛ هیسکت، ۱۳۶۹: ۹۴) و خیلی زود به مراتب علمی بالا دست یافت. (شرفی و ناصری، ۱۳۹۶، ۴۰۲) محمد بلو^۶ ضمن تمجید شخصیت علمی و عرفانی عثمان بن

۱. شیخ عثمان بیش از صد کتاب در زمینه علوم دینی و اسلامی به زبان عربی (عمدتاً)، فولانی و هاوسایی نگاشت که بازگوکننده افکار و اندیشه‌های وی هستند. (نجف علی میرزائی، ۵۱-۵۸؛ عبدالله بن فودی، ۱۴۰۸: ۴۵-۴۹) هیچ‌یک از آثار شیخ عثمان به زبان فارسی ترجمه نشده است و کمتر از ده اثر وی در کتابخانه‌های ایران وجود دارد.
 ۲. این کتاب با عنوان دقیق *نصيحة اهل الزمان لأهل السودان من الأعراب و الأعاجم في جميع البلدان*، دارای هفت فصل است که در فصل هفتم آن با عنوان «فی ذکر أمور الإمام المهديّ هو آخر الخلفاء» در مورد قیام امام مهدی عجل الله فرجه مطالب ارزشمندی را ارائه می‌دهد.

3. Maratta

۴. ناحیه‌ای در هاوسا در مناطق شمالی نیجریه فعلی.

۵. برای آشنایی با مقام و جایگاه وی رک: محمد بل، ۲۰۱۱: ۴۷-۴۹.

۶. محمد بلو (۱۷۸۰- ۱۸۳۷م) پسر و جانشین شیخ عثمان است که همانند پدرش شخصیتی علمی دارد و آثار بسیاری مانند

فودی می نویسد:

این شیخ فنون علم را برای خواص گسترش می داد و مریدان و سالکان را تربیت نموده و آنان را به آداب خدمت راهنمایی می کرد تا این که عامه روزگارش به عارفان تبدیل شدند و طلبه های هم عصرش به دانشمندانی ره یافته بدل گشتند. (محمد بل، ۲۰۱۱: ۶۱-۶۴)

عثمان دان فودیو از سن بیست سالگی، در حالی که واعظ و معلمی توانا بود، به ایالت های مختلف هاوسا سفر کرد (جمیل الملاح، ۲۰۱۴: ۲۱۳) و در این ایالت ها کلاس های دینی و اخلاقی برگزار نمود و بر عمل به اسلام و قیام علیه فساد و بی عدالتی تأکید کرد.

در اواخر سده هجده میلادی هم زمان با تلاش های مسلمانان برای تشکیل حکومت اسلامی در غرب افریقا (شقرن، ۲۰۰۷: ۴۶-۴۷)، «عثمان دان فودیو» رهبری قیام فولانی ها^۱ علیه حکمرانان سرزمین هاوسا را برعهده گرفت و کوشید با حمایت آنان و سایر قبایل منطقه، اسلام را در منطقه بگسترده و دولتی بر پایه اسلام تأسیس کند. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۸۹) بر همین اساس، از شیخ عثمان با لقب «مجاهد» و «مجدد و احیاگر اسلام در هاوسا» یاد می شود. (اللولوی، ۲۰۱۳: ۹۲)

شیخ عثمان توانست در سال ۱۸۰۴م / ۱۲۱۹ق پادشاهی گوبیرا شکست دهد (عبدالله بن فودی، ۱۳۸۳ق: ۶۱-۶۲؛ هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۷) و تا سال ۱۸۰۸م با تصرف شهرهای زاریا، کانو و کتسینا و براندازی حکومت هاوسایی و اتحاد سرزمین های پهناوری زیر لوای اسلام، حکومت اسلامی قدرتمندی در غرب افریقا به نام «خلافت سوکوتو»، تأسیس کند. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۴۹؛ لواء الدین احمد، ۲۰۰۹: ۱۳۶-۱۵۵) شیخ عثمان در آوریل ۱۸۱۷م / ۱۲۳۳ق در سن ۶۳ سالگی از دنیا رفت. (جنید، ۱۹۸۲: ۵۴؛ لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۸)

نسبت مهدی به عثمان دان فودیو و واکنش وی

درباره این که چرا پیروان شیخ عثمان وی را مهدی خواندند، مواردی را می توان ذکر کرد: یک: در تعالیم شیخ عثمان تصوف^۲ و مهدویت جایگاه ویژه ای دارد و پیوسته در قالب اشعار

التنبیهات الواضحات، فن علم الجمل النحویه، السلسله القادریه و مفتاح السراد من ذکر الاولیاء الخواص الافراد به وی منسوب است، لکن مهم ترین اثر وی انفاق المیسور فی تاریخ بلاد التکرور است.
۱. فولانی ها در آغاز دامداری چادر نشین بودند که به واسطه مهاجرت در نقاط گوناگون غرب افریقا از جمله منطقه هاوسا پخش شدند. فولانی های هاوسا دین اسلام را پذیرفتند و علمای این قبیله نقش عمده ای در نشر و ترویج اسلام در نیجریه و کشورهای غرب افریقا داشته اند. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۸۵-۸۶؛ شکیبا، ۱۳۸۸، ۲۶-۳۷)
۲. در آن زمان دو طریقت تیجانی و قادری معروف ترین طریقت های فعال منطقه بودند. شیخ عثمان بن فودیو از جمله

بومی انتشار می‌یافت. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۷۵) عثمان در سال ۱۷۹۴ م به کمالات عرفانی دست یافت و مدعی شد شیخ عبدالقادر گیلانی در رؤیا بر او ظاهر شده و او را نماینده خود در منطقه برگزیده است و به وی لقب امام قدیس داده و «شمشیر حق» را به او بخشیده است تا آن را علیه دشمنان خدا به کار برد. از آن پس وی امام اولیاء خوانده شد و به شمشیر حقیقت معروف گشت. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۳؛ لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۷) این رابطه‌های عرفانی شیخ را در نگاه مردم به یک مصلح و مجاهد منصوب از جانب خدا مبدل کرد و بسیاری از فولانی‌ها وی را مهدی منتظر علیه السلام دانستند. (عثمان بن فودی، ۱۹۷۷: ۴)

دو: پیروزی نهایی آنها در جهاد با دشمنان معجزه آسا به نظر می‌رسید و این باعث شد بعضی باور کنند که عثمان ممکن است مهدی باشد. (Last, 2000: 950)

سه: با توجه به این‌که اندیشه مهدویت نویدبخش نجات انسان‌های مظلوم از سیطره ظالمان است؛ عمده صاحبان نهضت‌ها و جنبش‌های اصلاحی نسبت مهدی گرفته‌اند. در سودان مرکزی و غربی مردم معتقد بودند خداوند در آخرالزمان، مهدی، منجی انسان‌ها، را می‌فرستد تا بی‌عدالتی و کفر را از میان برد و اسلام واقعی و عدالت کامل را عرضه نماید (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۲۹؛ Tahir, 1989, 28)؛^۱ از این رو، وقتی جنبش اصلاحی عثمان بن فودی شکل گرفت، به دلیل نشانه‌های عدالت، احترام و تعصب بر اسلام، بسیاری از مردم او را مهدی موعود علیه السلام خواندند. (فضل حسن، ۱۹۹۵: ۲۹۲) به اعتقاد هیسکت، شرایط دشوار زندگی تحت حکومت حاکمان ظالم آن دوره به افکار آخرالزمانی^۲ دامن می‌زد (ر.ک: هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۷۷ و ۳۲۷) و سبب شد بسیاری از مردم عثمان دان فودیو را به عنوان مهدی و

رهبران طریقت قادری بود. وی در این طریقت متأثر از اندیشه‌های شیخ مختار احمد الکنتی است. (عثمان بن فودی، ۱۹۷۷: ۲) شیخ در باب سی و سوم کتاب إحياء السنه وإخماد البدعه خود زحمت بسیاری برای تمییز دادن تصوف با بدعت متحمل شده است. (عثمان بن فودی، إحياء السنه وإخماد البدعه: ۱۷۰-۱۸۰) وی زندگی خود را به صورت یک صوفی واعظ آغاز کرد و در این زمینه به کمالات بسیار رسید و به لقب «شهو» (شیخ) نائل آمد. (Loimeier, 1997: 20) این احترام‌ها چنان عظیم بود که در اندک زمانی در سوکوتو شعبه‌ای از طریقت قادریه موسوم به عثمانیه (منتسب به شیخ عثمان) پدیدار شد. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۶۰ و ۳۵۷؛ الإلوری، ۲۰۱۳: ۱۳۵) برای آگاهی از جایگاه تصوف در اندیشه های شیخ عثمان ر.ک: عبدالله بن فودی، ۱۴۰۸ق/۱۹۹۸م: فصل آخر، ۱۸۶-۲۰۳.

۱. هنوز هم مباحثی مانند آخرالزمان از بسامد بسیاری در زبان هاوسایی برخوردار است. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۷۷، ۳۸۹ و ۳۹۲؛ کوک، ۱۳۷۳: ۳۲۷)

۲. موعودگرایی در غرب اسلامی که سرزمین هم‌زیستی ملل منتظر الظهور است ریشه سنتی دارد. ملاحم ظهور مهدی از مغرب، نشانه ذهنیت مردم این منطقه از ظهور موعود است و نشان می‌دهد که آنها در جست‌وجوی مصادیقی برای آن بوده‌اند. با این وصف، هر حادثه‌ای شبیه به ملاحم ظهور، کافی بود تا در ذهن مردم مغرب شایعه ظهور یک مهدی را قوت بخشد. ابن تومرت (ابوعبدالله محمد بن عبدالله بن تومرت) بزرگ‌ترین مدعی مهدویت در مغرب بود. (ر.ک: پاک، ۱۳۸۵: ذهبی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۹، ۵۳۹)

کامل‌کننده کار پیامبران تلقی کنند.

شیخ عثمان در پاسخ به مهدی خواندندش از سوی پیروان خود، قاطعانه به این باور عمومی پاسخ رد داده و با صراحت نسبت مهدویت را از خود دور می‌کند. (Martenson, 1977:47) با آن‌که جلال‌الدین سیوطی در کتاب *العرف الوردی فی اخبار الإمام المهدی* از آشکارشدن قیام مهدی در سال ۱۲۰۰ق یا ۱۲۰۴ق خبر داده بود (سیوطی، ۱۴۲۲ق) و قیام شیخ نیز از همین زمان آغاز شده بود و بسیاری از مردم نیز معتقد بودند عثمان همان مهدی منتظر^۱ است (فضل حسن، ۱۹۹۵: ۲۹۴)، لکن شیخ این ادعا را رد کرد. (Tahir, 1989:116) او نه تنها با کلام این را مطرح کرد، بلکه نامه‌ای نیز در این زمینه خطاب به مردم نوشت (بوعتروس، ۲۰۰۹: ۱۶۰)؛ قصایدی^۱ در این زمینه سرود و افزون بر این، کتاب *تحذیر الاخوان من ادعاء المهدیه الموعوده آخر الزمان* را در رد قائلین به مهدویت وی نگاشت و در آن، ضمن بررسی احادیث مناقشه‌آمیز درباره امام مهدی^{علیه السلام}، پیروانش را از مهدی خواندندش برحذر داشت. وی در فصل آخر این کتاب آورده است:

برادران من! من امام مهدی نیستم و ادعای مهدویت ندارم. شما این را بشنوید و به بقیه نیز اطلاع دهید.

وی تصریح می‌کند که مهدی دارای اوصاف و ویژگی‌هایی است که بر من صدق نمی‌کند. وی می‌نویسد:

من چگونه ادعای مهدویت کنم، حال آن‌که من در سرزمین سودان و در شهر مرت به دنیا آمدم، حال آن‌که طبق احادیث نبوی مهدی متولد مدینه است، و نامش همنام رسول خدا، محمد^{صلی الله علیه و آله} است؛ حال آن‌که اسم من عثمان است و نام پدرم محمد است. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۴۳؛ Bamba, 2016, 31)

عثمان دان فودیو در واکنش به نسبت مهدی به وی توسط پیروان، خود را «مجدد قرن»^۲ (سیزدهم) و مهیاکننده قیام مهدی^۳ معرفی کرد و تأکید نمود مهدی منتظر^{علیه السلام} پس از او

۱. وی در یکی از قصایدش چنین می‌سراید:

من يدعی أنني المهدي سيظهر كذبه عندما أوضح صفات المهدي

أحدركم وأستحلفكم بالله العظيم أن تكفوا عن القول بأئني المهدي (ميرزائی، ۱۴۱۸: ۴۴)

۲. فولانی‌های مسلمان، مانند بسیاری از مسلمانان ناحیه سودان مرکزی و غربی، به مهدی منتظر و مجددی که در هر سده راه او را هموار می‌کند، معتقد بودند. (هیسکت، ۲۲۹: ۱۳۶۹، ۲۳۳ و ۳۳۵) شیخ عثمان خود را مجدد قرن ۱۳ هجری خواند. (Last, 2000: 950)

۳. عثمان دان فودیو در کتاب نصیحه اهل الزمان به نقل از سیوطی فهرست ده خلیفه شایسته و راستین قبل از امام مهدی را می‌آورد. این خلفا عبارتند از: ابوبکر، عمر، عثمان، علی، حسن بن علی، معاویه، عبدالله بن زبیر، عمر بن عبدالعزیز،

خواهد آمد. (Martenson, 1977:47؛ هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۳) این عقیده باعث می‌شد پیروانش برای این واقعه الهی (ظهور مهدی) آماده شوند و همین امر به رونق نهضت اصلاح طلبانه آنان کمک می‌کرد. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۳)

لاست معتقد است شیخ عثمان در ابتدا شخصاً آمیدی نداشت که باور کند ظهور مهدی قریب‌الوقوع است. اما در سال ۱۸۰۶ م وی به کارگزاران حکومتش پیام فرستاد که خود را آماده آمدن مهدی کنند. اوضاع حکومت در این زمان بسیار دشوار بود و نارضایتی‌های گسترده‌ای در جامعه وجود داشت؛ قحطی و ویرانی کشور را فراگرفته بود، تمام حیوانات در حال نابودی بودند، مرگ و میر ناشی از قحطی و بیماری، حتی از کشته شدگان در قیام نیز فراتر رفته بود. در چنین شرایط بحرانی، وعده ظهور منجی آرام بخش توده مردم بود. (Last, 2000: 950) به گفته هیسکت وقتی چادرنشینان ستم‌دیده و روستاییان مواعظ عثمان دان فودیو را شنیدند، عزم خود را برای پیوستن به قیام شیخ عثمان و آمادگی برای ظهور مهدی جزم کردند. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۶)

جالب آن‌که عبدالله بن فودی، برادر شیخ عثمان، و محمد بلو، جانشین شیخ عثمان، نیز در *انفاق المیسور*، از قول شیخ عثمان، مردم را به نزدیک بودن زمان ظهور بشارت می‌دهند و این‌که قیام شیخ طلیعه قیام مهدی است و پیروانش پیشگامان ظهور. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۵، ۲۶۰)^۱

اندیشه شیخ عثمان درباره مهدویت

اعتقاد به مهدویت در تعالیم شیخ عثمان نقشی اساسی داشت و بخشی از عقاید زیربنایی خلافت بود که وی در خطبه‌ها و کتاب‌های متعدد آن را تبیین کرد. (Tahir, 1989:122) وی

الظاهر بالله، المهتدی بالله. شیخ عثمان خود را یازدهمین خلیفه می‌خواند که مقدمات قیام امام مهدی عجل الله فرجه، دوازدهمین خلیفه رسول خدا صلی الله علیه و آله، را فراهم خواهد کرد. (Tahir, 1989:114-115, 117)

۱. محمد بلو آثاری مانند القول المختصر فی اخبار الامام المهدی المنتظر، مفتاح السداد و كشف الحنفی فی اخبار الامام المهدی در زمینه مهدویت نگاشت. به عقیده هیسکت، در نتیجه تلاش‌های بلو، گرایش به مهدی و عقاید مربوط به آخرالزمان به صورت بخشی از عقیده رسمی در خلافت سوکوتو در آمد (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۶۰) و بخشی از عقیده مذهبی مردم بر این قرار گرفت که خلیفه سوکوتو نایب مهدی در روی زمین است و وظیفه دارد جامعه اسلامی را آماده ظهور نماید (همو: ۲۶۳)؛ این عقاید چنان فراگیر شد که وقتی از نیمه سده نوزدهم خلافت سوکوتو با شورش‌های داخلی روبرو شد، شورشیان کوشیدند با روی آوردن به مهدی گرایی، شورش خود را محق جلوه داده و رهبر شورشیان (امیر بوهاری) مدعی شد او نائب برحق حضرت مهدی است نه خلیفه سوکوتو (علی بابا)؛ ولذا منتظران ظهور مهدی باید از حق او در برابر خلیفه دفاع کنند (همو: ۲۶۲). سایر رهبران شورشی مانند هیاتو، لیمان یاموسا و جبریل گاینی نیز همین ادعاها را تکرار می‌کردند و مدعی بودند شورش آنان زمینه‌ساز ظهور مهدی است. (همو: ۲۶۳-۲۶۴)

چندین کتاب مانند تنبیه الأمة على قرب هجوم أشراط الساعة، الخبر الهادي إلى أمور الإمام المهدي^۱، إرشاد الأمة إلى تيسير الملة، تحذير الإخوان من ادعاء المهديّة الموعودة آخر الزمان، نصيحة أهل الزمان و تنبيه الفاهم را در همین موضوع نگاشت. (میرزائی، ۱۴۱۸: ۳۸) هم چنین برخی اندیشه‌های مهدوی عثمان دان فودیو در قالب شعر به مردم منتقل شد و ادبیات عامیانه آنها را غنا بخشید. وی چندین قصیده به زبان فولانی در معرفی امام مهدی سرود که برخی از آنها عبارتند از: کتاب بشری الأحباب، بنغاری مهدی (علو شأن مهدی)، وُزّی نتا یمطو (تعال لتسمع ایه السائل عن الامام المهدي) و تناسج (العاقلات). در نتیجه این تعالیم و مواعظ مردم عقیده به مهدی موعود عجل الله فرجه را مشتاقانه پذیرفته بودند. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۸۸، ۲۲۹؛ میرزائی، ۱۴۱۸: ۴۳)

اندیشه‌های سیاسی مذهبی شیخ عثمان بن فودیو الهام بخش حرکت‌های مهدوی دیگری در غرب آفریقا گردید (فضل حسن، ۱۹۹۵؛ Lovejoy & Hogendorn, 1990: 234) و قیام‌هایی مانند قیام حیاتو بن سعید و محمد احمد بن عبدالله معروف به مهدی سودانی (۱۸۴۴-۱۸۸۵ م)، در همین راستا بود. (فضل حسن، ۱۹۹۵: ۲۹۹ و ۳۰۷؛ قдал، ۱۹۹۲: ۳۳؛ هولت، ۱۹۷۸: ۵۰) در اندیشه رهبران این قیام‌ها، همانند قیام شیخ عثمان دان فودیو، باور مهدویت بیشتر متأثر از تصوف بوده است و این‌که نزد مشایخ صوفیه با مهدویت آشنا شده بودند. (حجامی، ۱۳۹۵: ۱۵۲)

شیخ عثمان در آثار و سخنرانی‌های خود ضمن اثبات وجود مهدی، ویژگی‌هایی را برای مهدی و قیامش ذکر می‌کند که به عقاید شیعه بسیار نزدیک است؛^۲ در ذیل به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود.

مهدی از فرزندان فاطمه

عثمان دان فودیو در کتاب نصیحة اهل الزمان، به نقل از فتوحات مکیه محی الدین عربی (ابن عربی، بی تا، ج ۴، ۴۲۹-۴۳۰)، می‌نویسد:

او (مهدی) از خاندان رسول خدا ص و از فرزندان فاطمه ع است. نام پدرش نیز حسن عسکری ع، فرزند علی التقی است. (میرزائی، ۱۴۱۸: ۹۸؛ به نقل از عثمان بن

۱. در این کتاب کم حجم (۱۲ صفحه‌ای) مباحثی مانند قطعی بودن خروج و ظهور مهدی، حکم منکر ظهور، وجود و ولادت، طول عمر و شبهات مربوط به آن آمده است. (رک: عبدالله بلو، شرح و نقد کتاب الخبر الهادی إلى أمور الإمام المهدي لمجددالدين الشيخ عثمان بن فودی، ۱۳۹۱)

۲. البته این به معنای قائل شدن گرایش‌های شیعی برای وی نیست. باورهای مهدوی وی بیشتر متأثر از تصوف بوده است نه تشیع.

فودی، نصیحة اهل الزمان^۱

استدلال شیخ عثمان بن فودی در این که مهدی از عترت پیامبر ﷺ و از ذریه فاطمه علیها السلام می باشد، به تواتر اخبار در این باره است. عثمان در کتاب *الخبیر الهادی الی امور الإمام المهدی* می نویسد:

این که مهدی از ذریه و فرزندان فاطمه علیها السلام امری ثابت شده است و اخبار متواتر و روایات بسیاری در این زمینه وجود دارد که قرطبی در تذکره به آن اشاره کرده است. (عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۵۰؛ قرطبی، ۱۴۲۹: ۵۶۰)

شیخ عثمان، در همان کتاب *الخبیر الهادی الی امور الإمام المهدی*، کسانی که مدعی مهدویت او هستند را ناآگاهان به احادیث پیامبر ﷺ خطاب می کند و این که نمی دانند مهدی از اولاد فاطمه علیها السلام است. (عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۵۲؛ جنید، ۱۹۸۲: ۱۴۲)

طول عمر امام مهدی علیه السلام

عثمان دان فودیو در کتاب *الخبیر الهادی الی امور الإمام المهدی* به صراحت اشاره می کند که مهدی در نیمه شعبان سال ۲۵۵ هجری به دنیا آمده است و هم اکنون نیز زنده است (عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۴۳) و در غیبت به سر می برد، تا آن روزی که خدا مقرر کرده، ظهور کند. (رک: کردفانی، ۱۹۸۴)

قطعی بودن قیام مهدی

شیخ عثمان در آثار متعدد خود از جمله در *الخبیر الهادی الی امور الإمام المهدی*، *نصیحة اخبار الزمان* و *تحذیر الاخوان* به صراحت اشاره می کند که قیام مهدی امری مقطوع و حتمی، و منکر آن کافر است (میرزائی، ۱۴۱۸: ۹۶-۹۷، ۱۰۰ به نقل از عثمان بن فودی، *نصیحة اهل الزمان*؛ جنید، ۱۹۸۲: ۱۴۱) و احادیث متواتر فراوانی در این باره وجود دارد. شیخ در کتاب *الخبیر الهادی الی امور الإمام المهدی* می گوید برخلاف مدعیانی مانند ابن تومرت، به وقت ظهور ما امام مهدی علیه السلام را می بینیم و او جلی و آشکار است.^۲ (عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۴۴)

۱. عثمان دان فودیو در این بخش نام اجداد مهدی علیه السلام را تا امام علی علیه السلام ذکر می کند. (میرزائی، ۱۴۱۸: ۹۸؛ به نقل از عثمان بن فودی، *نصیحة اهل الزمان*).

۲. عثمان دان فودیو، درباره ملاقات و مشاهد امام زمان علیه السلام پیش از ظهور، می گوید: وی در این زمینه می گوید: من شیخ جبرئیل بن عمر، و او محمد بن سالم بن احمد الحفناوی، و او محمد امام موسی، و او شیخ عبدالوهاب شعرانی، و او شیخ حسن العراقی را ملاقات کرده که عراقی امام مهدی علیه السلام را ملاقات نموده. (عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۷۲-۷۳)

آخزالزمان و نشانه‌های ظهور مهدی

عثمان دان فودیو درباره اعتقاد به وقایع آخزالزمان و این‌که بدون شک رخ خواهد داد و انتهای دنیا با این حوادث رقم خواهد خورد (جنید، ۱۹۸۲: ۱۳۲)، کتابی مخصوص با عنوان *تنبيه الأمة على قرب هجوم أسراط الساعة*^۱ تدوین کرد.

وی در این کتاب از آشکار شدن برخی از شرایط آخزالزمان که، پیامبر ﷺ از آنها خبر داده بود، گزارش می‌دهد و مردم را نسبت به آمادگی در برابر آنها توصیه می‌کند. به عقیده عثمان دان فودیو ایمان به حوادث آخزالزمان واجب شرعی است و اهل علم بر آن اتفاق نظر دارند. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۳۴)

او برخی از نشانه‌های کوچک آخزالزمان را با ادله شرعی و مستندات حدیثی چنین برمی‌شمارد: کاهش علم و ظهور جهل و زنا و افزایش زنان و کاهش مردان، واگذاری امور به غیر اهلس، ظهور پیامبران دروغین و دجال‌های بسیار (در برخی منابع ۲۷ نفر ذکر شده‌اند که ۴ نفرشان زن است)، برتری عجم بر عرب در دولت، زلزله‌ها و خسوف‌های بسیار (جنید، ۱۹۸۲: ۱۳۵-۱۳۹). اما نشانه‌های اصلی آخزالزمان از نگاه شیخ عثمان عبارتند از: خروج مهدی، خروج دجال، نزول عیسی، خروج یأجوج و مأجوج (از فرزندان یافث بن نوح)، رفع القرآن، طلوع خورشید از مغرب،^۲ خروج دابه.^۳ (جنید، ۱۹۸۲: ۱۴۰)

عثمان دان فودیو در فصل چهاردهم کتاب *بیان وجوب الهجرة* (عثمان بن فودی، ۱۹۷۷، ۴۸) و فصل هفتم کتاب *نصيحة اهل الزمان* به وقایع دوران قیام مانند خروج دجال و نزول حضرت عیسی عليه السلام اشاره می‌کند و تکذیب‌کنندگان مهدی موعود عليه السلام و ظهورش را کافر و مرتد می‌شمارد. (میرزائی، ۱۴۱۸: ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶؛ به نقل از عثمان بن فودی، *نصيحة اهل الزمان*)

شیخ عثمان در بحث خروج دجال از نشانه‌های خروج، مکان خروج، شخصیت، گستره قیام و عاقبت فتنه دجال بحث می‌کند. وی افزایش فتن و قتل را از نشانه‌های خروج وی برمی‌شمارد و می‌گوید با خروج دجال ملعون قحطی و خشکسالی و گرسنگی زمین را

۱. در زمینه «أسراط الساعة» رک: ذالی قهی و خوانین‌زاده، واکاوی اشراط الساعة در آموزه‌های دینی، فصل‌نامه مشرق موعود، شماره ۴۱، ۱۳۹۶.

۲. شیخ عثمان در تنبیه‌الامه اشاره دارد که در این زمان است که ابواب توبه بسته می‌شود. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۵۸)

۳. شیخ عثمان معتقد است خروج دابه در همان روز یا نزدیک به همان روزی است که خورشید از مغرب طلوع می‌کند. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۵۹)

فرا می‌گیرد. به گفته شیخ دجال از ناحیه اصفهان خروج می‌کند به سمت حجاز می‌رود (جنید، ۱۹۸۲: ۱۴۵). او به نقل از *التذکره قرطبی* می‌گوید: بین خروج دجال و فتح قسطنطنیه هفت ماه زمان می‌برد. (قرطبی، ۱۴۲۹: ۵۷۶) عثمان دان فودیو در کتاب *تنبيه الامه* پس از ذکر روایات متفاوت و اقوال علما، نظر کسانی را که دجال را همان ابن صیاد می‌خوانند، نمی‌پذیرد، چراکه ابن صیاد، که رسول خدا ﷺ وی را دجال خوانده، در زمان صحابه بوده است. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۴۹) شیخ عثمان، با استناد به حدیثی از پیامبر ﷺ معتقد است حفظ ده آیه اول سوره کهف ما را از فتنه دجال نجات می‌دهد. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۵۰)

عثمان دان فودیو تأکید می‌کند که نزول عیسی عليه السلام، که در زمان چهل ساله‌ای رخ دهد، برای حمایت از دین اسلام است نه تبیین شریعت جدید (جنید، ۱۹۸۲: ۱۵۰) وی با استناد به حدیثی از قرطبی (قرطبی، ۱۴۲۹: ۶۲۱)، حکمت‌هایی نیز برای نزول عیسی عليه السلام را چنین برمی‌شمارد، از جمله این‌که پیروان شریعت‌های مختلف، به ویژه مسیحیان، نیز با قیام مهدی همراهی نمایند. (جنید، ۱۹۸۲: ۱۵۱-۱۵۳)

وقت ظهور مهدی

عثمان دان فودیو ظهور مهدی را قریب الوقوع می‌داند و در این زمینه از پیشگویی‌های جلال الدین سیوطی^۱ بهره می‌گرفت. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۴، ۶۶؛ Tahir, 1989: 116) شیخ عثمان با آن‌که بشارت ظهور در آینده‌ای نزدیک را می‌دهد (فضل حسن، ۱۹۹۵: ۲۹۴)، ولیکن براساس مطالب کتاب *نصيحة اهل الزمان وتنبيه الفاهم*، مردم را طبق حدیث نبوی از تعیین روز و سال دقیق ظهور برحذر می‌دارد و تصریح می‌کند از موعده الساعه، نه پیامبر و نه مخلوقات و نه هیچ فرشته‌ای خبر ندارد و جز خدای متعال کسی وقت ظهور را نمی‌داند.^۲ (میرزائی، ۱۴۱۸: ۱۰۰ به نقل از عثمان بن فودی، *نصيحة اهل الزمان*؛ جنید، ۱۹۸۲: ۱۳۳-۱۳۴، ۱۳۴؛ عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۶۵)

۱. شیخ عثمان از اندیشه‌های دو نفر متأثر بود: محمد بن عبدالکریم المغیلی التلمسانی (از علمای قرن ۹ق) و جلال الدین سیوطی (عبدالله بن فودی، ۱۳۸۳ق، ۱۹؛ جنید، ۱۹۸۲: ۲۵).

۲. عثمان دان فودیو در قصیده «بنغاری مهدی» (علو شأن المهدی) چنین می‌سراید:

كفوا عن الكذب و عن اغتيايي و تحديد وقت انتظار ظهور المهدی

إن أمور الساعة لا يعلمها إلا الله كفوا عن القول بأن هذا هو عام المهدی

كفوا عن تعیین ما لم یعینه النبی فقط علیکم بالتصدیق بحقیقه مجیء المهدی (میرزائی، ۱۴۱۸: ۴۵)

محل خروج مهدی

شیخ عثمان به پیروانش تأکید می‌کند که قیام مهدی در ناحیه دیگری است و در افریقا و بلاد هاوسا نخواهد بود. اگرچه شیخ عثمان برای انتظار مهدی موعود علیه السلام از هجرت به مکه استقبال و پشتیبانی نمی‌کند؛ در واقع، نه او و نه هیچ یک از جانشینانش منطقه سوکوتو را ترک نکردند. (Last, 2000: 950)

به اعتقاد عثمان دان فودیو، مهدی از مدینه خروج خواهد کرد. شیخ عثمان با ذکر حدیثی از قرطبی چنین می‌گوید:

ابوداود (أبی داود، ۱۴۲۰: ج ۴، ۸۹) از ام سلمه و او از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کند: با مرگ خلیفه، مردی از اهل مدینه، شتابان به مکه می‌آید، و مردم با او بین رکن و مقام بیعت می‌کنند. (عبدالله بلو، ۱۳۹۱: ۷۰؛ قرطبی، ۱۴۲۹: ۵۶۵)

نتیجه‌گیری

عثمان دان فودیو از بزرگ‌ترین رهبران جنبش‌های اسلام‌گرا در غرب افریقا است که از سوی پیروانش لقب مهدی موعود علیه السلام گرفت و بسیاری از قیام وی را همان ظهور حضرت مهدی علیه السلام پنداشتند. افزون بر رواج افکار آخرالزمانی، رونق اندیشه‌های صوفیانه در منطقه و رسیدن شیخ عثمان به کمالات عرفانی، شعارها و اقدامات ضد ظلم و ستم وی علیه حاکمان منطقه، و پیروزی‌های معجزه‌وار شیخ بر دشمنان عمده دلایلی بود که سبب شد عثمان دان فودیو از سوی پیروان فولانی‌اش به عنوان منجی و مهدی موعود علیه السلام خوانده شود. البته شیخ عثمان به این باور عمومی قاطعانه پاسخ رد داده و با صراحت نسبت مهدویت را از خود دور می‌کند و خود را «مجدد قرن» و زمینه‌ساز قیام مهدی معرفی می‌نماید و از قریب‌الوقوع بودن ظهور مهدی خبر می‌دهد، که همین امر به رونق نهضت اصلاح‌طلبانه شیخ عثمان کمک می‌کرد.

اعتقاد به مهدویت در تعالیم شیخ عثمان نقشی اساسی داشت و بخشی از عقاید زیربنایی خلافت بود؛ به گونه‌ای که در نگاه عثمان، مقدرات خلافت سوکوتو با رویدادهای آخرالزمان و ظهور حضرت مهدی علیه السلام گره خورده بود و او در خطبه‌ها و کتاب‌های متعدد آن را تبیین نموده بود. البته چنان‌که ذکر شد شیخ عثمان هیچ‌گاه خود را مهدی نخواند.

سخن پایانی این‌که اندیشه مهدویت چنان اندیشه نابی است که حتی در نقاطی مثل غرب افریقا و در بین مسلمانان اهل سنت نفوذ کرده است. شایسته است محققان دلایل رواج این افکار را پیگیری کرده و اساتید و دانشجویان در قالب رساله‌های دکتری بررسی عمیق‌تری درباره این موضوعات نمایند.



منابع

- ابن عربی، ابی عبدالله محمد بن علی، الفتوحات المکیه، بی جا، بی نا، بی تا.
- أبی داود، سلیمان بن الأشعث السجستانی، سنن أبی داود، تحقیق صدقی محمد جمیل، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹م.
- الإلوری، آدم عبدالله، الإسلام فی نیجیریا والشیخ عثمان بن فودیو الفلانی، بی جا، مكتبة وهبة للطباعة والنشر، ۲۰۱۳م.
- بل، محمد، تاریخ الإسلام فی شمال نیجیریا و جهاد عثمان بن فودی و هو الكتاب المسمى إنفاق المسور فی تاریخ بلاد التکرور، تحقیق عبدالنعیم ضیفی عثمان عبدالنعیم، قاهره، المكتبة الازهریه للتراث، ۲۰۱۱م.
- بلو، عبدالله، شرح و نقد کتاب الخبر الهادی إلى أمور الإمام المهدي لمجدد الدين الشيخ عثمان بن فودی (رحمه الله)، بحث التخرج لمرحلة البكالوريوس فی الكلام الاسلامی، مجمع الامام الخمينی للدراسات العليا، ۱۳۹۱ش.
- بن فودی، الشیخ عثمان، کتاب بیان وجوب الهجره على العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامه الجهاد، تحقیق فتحی حسن المصری، خرطوم، دارجامعه الخرطوم للنشر، ۱۹۷۷م/۱۳۹۷ق.
- بن فودی، عبدالله بن محمد، تزیین الورقات، چاپ ابوبکر بن عثمان (بابی) و حاج عبدالرحمان بن حاج عثمان مغربی (چاپ سنگی)، صُکُتُو، ۱۳۸۳ق.
- _____، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، تحقیق احمد محمد کانی، قاهره، الزهری للإعلام العربی، ۱۴۰۸ق/۱۹۹۸م.
- بوعتروس، أحمد، الحركات الإصلاحية في إفريقيا جنوب الصحراء إبان القرن ۱۳ ق/۱۹م، الجزائر، دارالهدی، ۲۰۰۹م.
- پاک، محمدرضا، «مهدویت در غرب اسلامی»، مجله تاریخ اسلام، شماره ۲۷، پاییز ۱۳۸۵.
- جمیل الملاح، بشار اکرم، تاریخ الإسلام فی أفريقيا، عمان، دارالفکر ناشرون و موزوعون، ۲۰۱۴م.
- جنید، مصباح الدین، الشیخ عثمان بن فودی الفلانی و عقیدتی علی ضواء الكتاب والسنة، رساله مقدمه لنیل درجه الماجستير، المملكة العربية السعودية، مکه، جامعه ام القرى، ۱۴۰۲ق/۱۹۸۲م.
- حجامی، حسین، شناخت، بررسی و نقد کلامی جریان های انحرافی مهدویت، قم، پژوهشگاه علوم

- و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵.
- ذالی قهی، ابراهیم؛ خوانین زاده، محمدحسین، «واکاوی اشراط الساعه در آموزه‌های دینی»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال یازدهم، شماره ۴۱، ۱۳۹۶ ش.
- ذهبی، شمس‌الدین، سیر اعلام النبلاء، تحقیق حسین الاسد، بیروت، مؤسسة الرساله، ۱۴۱۳ ق.
- سیوطی، جلال‌الدین، العرف الوردی فی أخبار الإمام المهدی، تحقیق مصطفی صبحی الخضر، دمشق، دارالکوثر، ۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۱ م.
- شرفی، عبدالمجید؛ ناصری، عبدالله، اسلام: وحدت مبانی، کثرت ظهور (فصل‌هایی از جامعه‌شناسی تاریخی و فرهنگ اسلام)، تهران، نگاه معاصر، ۱۳۹۶ ش.
- شقرون، محمد، الاسلام الأسود، بیروت، دارالطلیعه، ۲۰۰۷ م.
- شکیبیا، محمدرضا، سرزمین و مردم نیجریه، تهران، الهدی، ۱۳۸۸ ش.
- عبدالقادر، خالد علی، انتشار الإسلام فی إمارات الهوسا بالنیجرو نیجریا، قاهره، دارالفکر العربی، ۱۴۳۵ ق / ۲۰۱۴ م.
- فضل حسن، یوسف، أثر حركة الشيخ عثمان دان فودی علی دعوة المهدیة فی السودان وادی النيل، الشیخ عثمان بن فودی (دان فودیو)، تحریر عمر احمد سعید و عبد القیوم عبد الحلیم الحسن، خارطوم، جامعه افریقیا العالمیه و منظمه ایسیسکو، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م.
- قبال، محمد سعید، الامام المهدی محمد احمد بن عبدالله، بیروت، دارالجلیل، ۱۹۹۲ م.
- قرطبی، ابی عبدالله محمد بن احمد بن ابی بکر، التذکره بأحوال الموتی و أموره الآخرة، تحقیق احمد عبدالرزاق البکری و محمد عادل محمد، قاهره، دارالسلام للطباعة و النشر و التوزیع و الترجمة، ۱۴۲۹ ق / ۲۰۰۸ م.
- کردفانی، اسماعیل عبدالقادر، سعاده المستهدی بسیره الامام المهدی، ترجمه و تحقیق محمد ابراهیم أبوسلیم، بیروت، دارالجلیل، ۱۹۸۴ م.
- کوک، ژوزف ام، مسلمانان آفریقا، ترجمه اسدالله علوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳ ش.
- لاپیدوس، ایرا. م، تاریخ جوامع اسلامی، ترجمه علی بختیاری زاده، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۱ ش.
- لواء الدین احمد، محمد، الاسلام فی نیجریا و دور الشیخ عثمان بن فودی فی ترسیخه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۹ م.

- محمد، علی ابوبکر، *الثقافة العربية في نيجيريا من اوائل القرن التاسع عشر الى استقلال البلاد*، دارالدعوة للطبع والنشر والتوزيع، ۱۹۶۵ م.
- مزروعی، محمدحسن، «اسلام در نيجريه»، *ماهنامه كيهان فرهنگي*، ش ۳۷، ۱۳۶۶ ش.
- ميرزائی، نجف علی، *من مؤلفات الشيخ عثمان بن فودي* (مؤسس الدولة الصكيتة الاسلامية في غرب إفريقيا)، كانو، مؤسسه دارالثقلين الثقافيه، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م.
- هولت، ب. م.، *المهديه في السودان*، ترجمه جميل عبيد، مراجع احمد عبدالرحيم مصطفى، قاهره، دارالفكر العربي، ۱۹۷۸ م.
- هيسكت، مروين، *گسترش اسلام در غرب آفريقا*، ترجمه احمد نمايي و محمدتقي اكبري، مشهد، بنياد پژوهش های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ ش.
- Bamba, Adama (2016), "The Educational Thought of Shaykh'Uthman Dan Fodio", *Journal of Islamic Educational Research (JIER)*, Vol.1, Special Issue, October.
- Last, D. M. (1997), SOKOTO, *The Encyclopadia of Islam*, v IX, New edithion, Leiden, Brill.
- Last, D. M. (2000), UTHMAN B. FUDI, *The Encyclopadia of Islam*, v X , New edithion, Leiden, Brill.
- Loimeier, Roman (1997), *Islamic Reform and Political Change in Northern Nigeria*, Evanston, Northwestern University Press.
- Lovejoy, Paul .E& Hogendorn J. S (1990), "Revolutionary Mahdism and Resistance to Colonial Rule in the Sokoto Caliphate, 1905 _ 6", *The Journal of African History*, Vol. 31, No. 2, pp. 217 _ 244.
- Martenson, Robert Raymond (1977). "The Life and Work of Usmaan Bi Fooduye, with Special Reference to the Religious Nature of the Encounter between the Hausa Muslim and Fulbe Muslim Communities." Ph.D., Hartford Seminary.
- Tahir, Ahmad (1989). "The social writings of Shaykh 'Uthman b. Fudi: A critical and analytical study." Ph.D., McGill University (Canada).